

Examining the encounter between Islamist currents and pro-Soviet leftist currents in northern Iran (1326-1320)

Javad Arabani^{*}, Alireza Ali Soufi^{**}

Mojtaba Soltani-Ahmadi^{***}, Hooshang Khosrobeigi^{****}

Abstract

One of the events in Iran's contemporary history is the Soviet occupation of northern regions during World War II, which facilitated the spread of communist ideologies. The inherent conflict between Islamic thought and communism led to confrontations between religious forces and leftist movements in these areas. This study examines the interaction of religious forces with leftist groups in northern Iran, categorizing this interaction and identifying influencing factors. The main research question is: Why, how, and under what factors did Islamist groups confront Soviet-backed leftist movements in northern Iran? Findings indicate that religious groups, influenced by factors such as proximity to power centers, interpretations of Islam, and the geographical, religious, and cultural characteristics of the region, adopted both negative and positive approaches toward leftist ideologies. Their cooperative and confrontational actions challenged the spread of communism, significantly preventing its dominance in Iranian society. The study employs a descriptive-analytical approach and historical method, with data collected through library and documentary studies.

Keywords: Northern Iran, World War II, Soviet Union, Religious forces, Communism.

^{*} phd candidate of Iranian Islamic History, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), Javadarabani@student.pnu.ac.ir.

^{**} Associate Professor Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, ar.sofi@pnu.ac.ir

^{***} Associate Professor Department of Islamic History and Civilization, Payame Noor University, Tehran, Iran, msoltani94@pnu.ac.ir

^{****} Associate Professor Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, Kh_beagi@pnu.ac.ir

Date received: 28/07/2024, Date of acceptance: 31/08/2024

Introduction

In September 1941, while the world was experiencing the second year of World War II (September 1939 – September 1945), and although the Iranian government had declared its neutrality, the two principal Allied powers occupied parts of northern and southern Iran. The official justification for the occupation was Iran's alleged negligence regarding the presence of German spies within its borders. However, the strategic objective behind this move was the establishment of the so-called "Persian Corridor" to facilitate logistical support for the Soviet Union in its resistance against the German invasion.

Accordingly, the Soviet Red Army, taking advantage of its extensive border with Iran, occupied a broad strip of northern Iranian territories. Simultaneously, British forces advanced from the south and penetrated deep into the central parts of the country. Beyond this military aim, the Soviet Union pursued a deeper, covert goal: to consolidate its influence in the occupied regions through the spread of communist ideology. The long-standing, albeit unstated, imperial ambitions of the Russian Tsars—to annex these regions into Russian territory—reemerged in this period in the form of soft power and ideological infiltration.

The Soviet strategy to dominate northern Iran during this period involved a dual approach: employing the Red Army as a hard power instrument, and simultaneously promoting communist culture and ideology as a form of soft power. In addition to these efforts, the Soviets launched various social, cultural, and public health initiatives in the occupied territories. These measures, coupled with the mobilization of local leftist organizations such as the Tudeh Party and the Azerbaijan and Kurdistan Democratic Parties, facilitated Soviet influence and enhanced their ability to engage with Iranian society.

Moreover, the Soviets benefited from the involvement of Armenian and Assyrian minorities as well as Caucasian immigrants residing in these areas, creating a favorable environment for solidifying their presence in northern Iran.

The central question of this study is: why, how, and under what conditions did Islamist movements confront pro-Soviet leftist forces in northern Iran? The hypothesis of this article is based on the notion that the confrontations—both oppositional and strategic—between Islamist currents and leftist forces during the occupation period stemmed from the fundamental incompatibility between Islamic teachings and communist ideology, as well as opposition to the separatist ambitions of leftist elements. These dynamics were further shaped by contextual variables such

as the geographic and cultural characteristics of northern Iran and the varying degrees of proximity of Islamist movements to local centers of power.

In this article, the term “northern Iran” refers to those parts of the country that, during the period under study, bordered the Soviet Union. These regions correspond to segments of what were then known as the First, Second, Third, Fourth, and Ninth Provinces of Iran. For the purposes of this analysis, they are examined under the regional designations of Khorasan, Azerbaijan, and Mazandaran.

Materials & Methods

The data collection method in this article is based on gathering library and documentary resources. Accordingly, various sources (documents, books, articles, theses, etc.) have been identified, studied, compared, evaluated, and analyzed. Then, the required content was extracted, categorized, and evaluated, and the final text was written.

Discussion & Result

Analysis of library and documentary sources reveals that the confrontation between Islamist groups and Soviet-backed leftist movements in northern Iran (1941–1947) was shaped by multiple factors. The inherent conflict between Islamic teachings and communist ideology, particularly its materialist and anti-religious tenets, was the primary driver of religious opposition. Influenced by proximity or distance from power centers (Pahlavi government and political parties), interpretations of Islam (traditional or modernist), and the geographical, religious, and cultural characteristics of northern regions (Khorasan, Azerbaijan, and Mazandaran), Islamist groups adopted two distinct approaches: negative and positive. The negative approach involved street clashes, aggression, and occasional armed struggles, intensified by implicit government support and concerns over the separatist intentions of leftists. Conversely, the positive approach, through radio programs, publications, and cultural activities, promoted Islamic discourse and weakened communist influence. These efforts, leveraging local and Caucasian migrant communities, significantly challenged the spread of communism, preventing its dominance in Iranian society.

Conclusion

In the present study, to address the research question within the framework of the proposed hypothesis, the interactions of religious movements, categorized broadly into affirmative and negative encounters, with leftist ideologies in the northern provinces of Iran were examined. The findings of the study lead to the following conclusions:

1. The inherent contradiction between Islamic teachings and communist ideology, the support of the Pahlavi regime, and the concerns of religious movements as part of Iranian society regarding the separatist intentions of leftist groups were among the key factors contributing to the confrontation between religious forces and leftist movements in the northern provinces of Iran.
2. Although the study highlights the role and significance of religion and Islamist movements in thwarting Soviet-backed leftist movements during the occupation of Iran, it also reveals the exploitation of religious movements by centers of power during this period. The influence of power centers (government, political parties, etc.) on certain religious forces was so significant that it transformed their approaches and actions, steering them toward negative confrontations, such as aggression, street clashes, or even armed struggles.
3. Alongside negative encounters, the affirmative interactions of religious modernists and traditional Islamists, evident in the radio programs, press, and publications of the period, effectively hindered the spread of aggressive cultural trends in Iran.
4. The geographical location and cultural-religious conditions of Iran's northern provinces played a significant role in shaping the responses of Islamist movements during the occupation and in neutralizing the activities of leftist movements in these regions.

Bibliography

- Abazari, Abdolrahim (2002). *The Islamic Revolution in Miyaneh County*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Abolhassani (Monzer), Ali (1996). *Sultanate of Knowledge and Poverty: A Study of the Life, Thoughts, and Struggles of Hojjat al-Islam Mullah Qurbanali Zanjani*. Qom: Islamic Publications Office, affiliated with the Society of Qom Seminary Teachers [in Persian].
- Abrahamian, Ervand (1998). *Iran between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Nashr-e Ney [in Persian].

163 Abstract

- Abtahi, Alireza, and Shahnaz Hatit (2021). "The Labor Movement and the Tudeh Party in the Khosravi Textile Factory of Khorasan." *Ganjineh-ye Asnad*, no. 121 [in Persian].
- Afkar-e Khalq Newspaper (September 8, 1941), no. 4; (September 10, 1941), no. 5; (September 16, 1941), no. 6; (September 24, 1941), no. 9 [in Persian].
- Almouti, Ziaeddin (1991). *Chapters from the History of Political and Social Struggles in Iran: Leftist Movements*. Tehran: Chapakhsh [in Persian].
- Azizzadeh, Mirnaby (2005). *History of Dasht-e Moghan*. Tehran: Institute for Contemporary History Studies [in Persian].
- Bahraini, Rouhollah (2004). *Political-Social Activities of Nakhsab According to Documents*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Confidential Police Reports (1945–1947) (1992). Edited by Majid Tafreshi and Mahmoud Taherahmadi. Vol. 1. Tehran: National Archives Organization [in Persian].
- Cottam, Richard (1992). *Nationalism in Iran*. Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Kavir Publications [in Persian].
- Documents of Political Parties in Iran (1941–1951) (1997). Edited by Behrooz Tayrani. Vol. 1. Tehran: National Archives of Iran Publications [in Persian].
- Ghaffari, Farrokh, interview with Nasser Zolfaghari. Iran Studies Foundation, May 11–October 27, 1989.
- Hasanli, Jamil (2004). *The Rise and Fall of the Azerbaijan Democratic Party According to Confidential Documents of the Soviet Union Archives*. Translated by Mansour Homami. Tehran: Nashr-e Ney [in Persian].
- In Magadan, No One Grows Old: Dr. Ata Safavi's Memories from Uncle Joseph's Camp (2004). Edited by Atabak Fathollahzadeh. Tehran: Sales Publishers [in Persian].
- Islam's Way (June 12, 1947), no. 165; (August 10, 1947), no. 13 [in Persian].
- Jafarian, Rasoul (2019). *Religious-Political Movements and Organizations in Iran (from the Rise of Mohammad Reza Shah to the Victory of the Islamic Revolution, 1941–1978)*. Tehran: Nashr-e Elm [in Persian].
- Jahanshahloo, Nosratollah (2001). *We and the Foreigners: The Story of Dr. Nosratollah Jahanshahloo*. Tehran: Varjavand [in Persian].
- Jalali, Gholamreza (1998). *Historical Calendar of Khorasan (from Constitutionalism to the Islamic Revolution)*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Jalali, Gholamreza (2015). *The Islamic Revolution in Mashhad*. Vol. 1. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Kafaei, Abdulhossein Majid (1980). *Death in Light: The Life of Akhund Khorasani, Author of Kifaya*. Tehran: Zavar Bookstore [in Persian].
- Kasravi, Ahmad ([No date]). *Court*. [Place and publisher not specified], 62–65 [in Persian].
- Kasravi, Ahmad (1978). *What Will Be Iran's Fate and What Is the Solution Today?*. Tehran: Chapak Publishing Company [in Persian].

- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun (1993). *The Political Economy of Iran from Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty*. Translated by Mohammadreza Nafisi and Kambiz Azizi. Tehran: Nashr-e Markaz [in Persian].
- Khalili Araqi, Mohammadreza (1949). *Memoirs of a Journey to Azerbaijan and Kurdistan*. [Place and publisher not specified] [in Persian].
- Khamei, Anvar (1993). *Political Memoirs*. Tehran: Nashr-e Gofar [in Persian].
- Kharkouhi, Gholamreza (2012). *Golestan Province in the Islamic Revolution*. Vol. 1. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Urouj Press [in Persian].
- Kianouri, Nouredin (1992). *Memoirs of Nouredin Kianouri*. Tehran: Didgah Research and Publishing Institute – Ettelaat Newspaper Publications [in Persian].
- Kouhestani Nejad, Masoud (2006). *The Challenge of Religion and Modernism in Iran in the First Half of the Twentieth Century: Unions, Societies, and Religious-Political Associations*. Vol.2. Tehran: Nashr-e Ney [in Persian].
- Lenczowski, George (1973). *The West and the Soviet Union in Iran: Thirty Years of Rivalry (1918–1948)*. Translated by Houra Yavari. Tehran: Sahar Newspaper Publications [in Persian].
- Majd, Mohammadgholi (2016). *Victory Bridge, Land of Famine: Iran in World War II (1941–1945)*. Translated by Ali Fathali Ashtiani. Tehran: Institute for Political Studies and Research [in Persian].
- Manshadi, Morteza, and Behrouz Esmailzadegan (2019). “Ideological Institutions and the Continuity of the Second Pahlavi Regime, 1941–1978.” *Government Research Quarterly* 5 (20) [in Persian].
- Mansouri, Parvin (2005). *Oral History of the Center for the Dissemination of Islamic Truths*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Manzour al-Ajdad, Mohammad Hossein (2000). *Marja'iyat in the Arena of Society and Politics: Documents and Reports on Ayatollahs Naini, Esfahani, Qomi, Haeri, and Borujerdi, 1913–1960*. Tehran: Shirazeh Publications [in Persian].
- Memoirs of Air Force Major Parviz Ekhtesafi* (2002). Edited by Hamid Ahmadi. Tehran: Sales Publishers [in Persian].
- Memoirs of Bygone Days: Memoirs and Documents of Yousef Eftekhari, 1920–1950* (1991). Edited by Kaveh Bayat and Majid Tafreshi. Tehran: Ferdows Publications [in Persian].
- METMA (Institute for Contemporary History Studies). Documents M4-61-28-0; M4-61-29-0.
- Mirabolghasemi, Seyyed Mohammad Hossein (2003). *Taleghani: A Cry in Silence, a Brief Study of the Life and Lofty Thoughts of Ayatollah Taleghani*. Vol. 1. Tehran: Publishing Company [in Persian].
- Mokhtari Esfahani, Reza (2008). *Radio: Culture and Politics in Iran*. Tehran: Radio Research Office [in Persian].
- Mokhtari Esfahani, Reza (2016). *Haj Agha Hossein Qomi*. Tehran: Sureh Mehr Publications [in Persian].

165 Abstract

- Navvab Safavi, Mojtaba (1996). *Feda'iyān-e Islam: History, Performance, Ideology*. Edited by Seyyed Hadi Khosrowshahi. Tehran: Ettelaat Institute [in Persian].
- Nouri, Mostafa (2015). *Restless Times: Mazandaran and Gorgan under Red Army Occupation (1941–1946)*. Tehran: National Archives and Library of the Islamic Republic [in Persian].
- Political Notes of Iran, 1881–1965 (2013). Edited by R. M. Burrell. Translated by Afshar Amiri. Vol. 12 (1942–1945). Tehran: Center for Islamic Revolution Documents.
- Political Notes of Iran, 1881–1965 (2016). Edited by R. M. Burrell. Translated by Mehdi Rahmani. Vol. 13 (1945–1951). Tehran: Center for Islamic Revolution Documents.
- Political, Cultural, and Social Life of Akhund Khorasani: A Collection of Essays (2001). Edited by Mohsen Daryabeygi. Tehran: Institute for Humanities Research and Development [in Persian].
- Rasti Newspaper (December 18, 1944), no. 156 [in Persian].
- Reza Rosta According to SAVAK Documents (2000). Tehran: Center for Historical Documents Review, Ministry of Intelligence [in Persian].
- Sadri, Manijeh, and Rahim Nikbakht Mirkoochi (2007). *The Emergence of the Azerbaijan Democratic Party According to Documents and Unpublished Memoirs*. Tehran: Institute for Contemporary History Studies [in Persian].
- SAKMA (National Archives and Library of Iran). Documents 8389-290; 41644-310; 41644-310; 3767-293; 39749-310; 56542/310; 39948/310.
- Seventy Years of Resilience: Memoirs of Hossein Shah Hosseini, 1941–1981 (2015). Edited by Amir (Behrooz) Tayrani. Vol. 1. Tehran: Chapakhsh [in Persian].
- Shahabi, Seif al-Reza (2011). *Political Parties in Mazandaran (1941–1953)*. Tehran: Rasanesh [in Persian].
- Shamsabadi, Hassan (2010). *The Role of Mashhad's Clerics in the Islamic Revolution*. Tehran: Urouj Press [in Persian].
- Shokouri, Abolfazl (2005). "Memoirs of the Late Ayatollah Abbai Khorasani." *Yad Quarterly*, no. 76 [in Persian].
- Talebian Sharif (2015). *Hossein and Others: Reviver of the Khorasan Seminary, a Study of the Life and Works of the Jurist Mirza Mehdi Esfahani*. Tehran: Afaq [in Persian].
- The Azerbaijan Crisis (1945–1946): Memoirs of the Late Ayatollah Gus (2002). Edited by Rasoul Jafarian. Tehran: Institute for Contemporary History Studies [in Persian].
- The Fall of the Azerbaijan Democratic Party: A Collection of Political Reports from the United States and Britain (2023). Translated by Kaveh Bayat. Tehran: Shirazeh Ketab-e Ma Publications [in Persian].
- The Past Is the Light of the Future: History of Iran between Two Coups, 1920–1953 (1998). Tehran: Qoqnoos Publications [in Persian].
- The Struggles of Ayatollah Seyyed Younes Ardabili According to Documents and Memoirs (2006). Compiled by Rahim Nikbakht. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].

- The Struggles of Ayatollah Sheikh Mohammad Khalesizadeh According to Documents (2012).
Compiled by Eslam Dabbagh. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents [in Persian].
- Yousefi Nia, Ali Asghar (1991). History of Tonekabon. Tehran: Qatreh Publications [in Persian].
- Zehtab Fard, Rahim (1994). Memoirs within Memoirs. Tehran: Vistar Publishing Institute [in Persian].
- Zohreh Kashani, Ali Akbar (2018). 1200-Year History of the Qom Seminary with an Educational Approach. Qom: Research Institute of Hawza and University [in Persian].
- Zoughi, Iraj (1988). Iran and the Great Powers in World War II. Tehran: Pazhang [in Persian].

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات چپ حامی شوروی در شمال ایران (۱۳۲۰-۱۳۲۶ش)

جواد عربانی*

علیرضا علی‌صوفی**، مجتبی سلطانی‌احمدی***، هوشنگ خسروبیگی****

چکیده

یکی از رخداد‌های تاریخ معاصر ایران، اشغال مناطق شمالی کشور توسط شوروی در جریان جنگ جهانی دوم و زمینه‌سازی برای ترویج اندیشه‌های کمونیستی در این مناطق است. تباین ذاتی اندیشه‌های اسلامی با ایدئولوژی کمونیسم، زمینه‌های رویارویی نیروهای مذهبی با جریان چپ در این مناطق را پدید آورد. این پژوهش می‌کوشد ضمن بررسی مواجهه نیروهای مذهبی با جریانات چپ در مناطق شمالی ایران، به گونه‌شناسی این مواجهه و عوامل موثر بر آن بپردازد. واکاوی این موضوع که مواجهه جریان‌های اسلام‌گرا با جریانات چپ حامی شوروی در شمال ایران چرا، چگونه و تحت تأثیر چه عواملی صورت پذیرفته است؟ سؤال اصلی پژوهش پیش‌رو می‌باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد. جریانات مذهبی مناطق شمالی ایران به واسطه عواملی چون دوری و نزدیکی به کانون‌های قدرت، نوع قرائت از اسلام و همچنین موقعیت جغرافیایی، مذهبی و فرهنگی این مناطق با دو رویکرد سلبی و ایجابی با اندیشه‌های چپ روبرو شدند. اقدامات تعاملی و تقابلی این جریانات، گسترش اندیشه‌های چپ در مناطق شمالی ایران را با چالش مواجه ساخت و به‌عنوان عاملی موثر مانع از غلبه این گفتمان در جامعه ایرانی شد. این پژوهش از رویکرد

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

Javadarabani@student.pnu.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ar.sofi@pnu.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، msoltani94@pnu.ac.ir

**** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، Kh_beagi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

توصیفی - تحلیلی و روش تاریخی بهره می‌برد و گردآوری داده بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی است.

کلیدواژه‌ها: جنگ جهانی دوم، شوروی، شمال ایران، نیروهای مذهبی، کمونیسم، حزب توده، فرقه دموکرات آذربایجان.

۱. مقدمه

در شهریور ۱۳۲۰ در حالی که مردم جهان دومین سال شروع جنگ جهانی (شهریور ۱۳۱۸ - شهریور ۱۳۲۴) را تجربه می‌کردند و حکومت ایران نیز بی‌طرفی خود را اعلام کرده بود، دو نیروی اصلی متفقین، بخش‌هایی از شمال و جنوب ایران را به اشغال خود در آوردند. بهانه اشغال، بی‌توجهی حکومت ایران به حضور جاسوسان آلمانی در کشور و هدف از آن ایجاد دالان پاریسی برای کمک به شوروی برای مقاومت در برابر تهاجم آلمان به آن کشور بود. بدین ترتیب ارتش سرخ شوروی با استفاده از مرزهای گسترده خود با ایران، نوار عریضی از مناطق شمالی ایران را به اشغال خود درآورد. همزمان نیروهای انگلیس نیز از سوی جنوب تا عمق مرکز ایران را به تصرف خود درآوردند. اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی فراتر از این هدف، در باطن به دنبال تحکیم نفوذ خود در این مناطق از طریق ترویج اندیشه‌های کمونیستی بود. اندیشه نانوشته تزارهای روس به منظور الحاق این سرزمین‌ها به روسیه، این بار در قالب قدرت نرم و اشاعه اندیشه‌های کمونیستی خود را آشکار کرد.

در حقیقت راهبرد شوروی برای تسلط بر مناطق شمالی ایران در این دوره، استفاده همزمان از ارتش سرخ به‌عنوان نیروی سخت و بهره‌مندی از فرهنگ و ایدئولوژی کمونیسم به‌عنوان قدرت نرم بود (سقوط فرقه دموکرات آذربایجان، ۱۴۰۲: ۱۳؛ خارکوهی، ۱۳۹۱: ۱۳۹/۱). افزون بر آن، انجام اقدامات اجتماعی، فرهنگی و بهداشتی و مانند آن در مناطق تحت اشغال، در کنار بهره‌گیری از ظرفیت‌های حزب توده و فرقه دموکرات در آذربایجان و کردستان برای جذب جامعه ایرانی، تسهیل‌گر این مسیر بود (گزارش‌های محرمانه شهربانی، ۱۳۷۱: ۵۰/۱؛ یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۲: ۱۴۰۱/۱۲؛ حسنلی، ۱۳۸۳: ۱۷). افزون بر آن بهره‌گیری از اقلیت‌های ارمنی و آسوری و همچنین مهاجران قفقازی حاضر در این مناطق، زمینه مساعد برای تثبیت آنان در شمال ایران را به‌دنبال داشت (یادداشت‌های

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۶۹

سیاسی ایران، ۱۳۹۲: ۱۲/۱۳۶۰، ۷۱۸، حسنلی، ۱۳۸۳: ۱۷؛ صدری، نیکبخت‌میرکوهی، ۱۳۸۶: ۲۲-۲۳).

واکاوی این موضوع که مواجهه جریان‌های اسلام‌گرا با جریانات چپ حامی شوروی در شمال ایران چرا، چگونه و تحت‌تأثیر چه عواملی صورت پذیرفته است؟ سؤال اصلی پژوهش پیش‌رو می‌باشد. فرضیه این مقاله نیز بر این موضوع استوار است که رویارویی‌های سلبی و ایجابی جریانات اسلام‌گرا با جریانات چپ در دوره اشغال بواسطه تباین ذاتی معارف اسلامی با ایدئولوژی کمونیسم و همچنین مقابله با مقاصد تجزیه طلبانه عناصر چپ و تحت‌تأثیر عواملی چون شرایط جغرافیایی و فرهنگی مناطق شمالی ایران و دوری و نزدیکی جریانات اسلام‌گرا به کانون‌های قدرت در مناطق شمالی ایران پدیدار شد. در این مقاله منظور از مناطق شمالی ایران، بخش‌هایی از سرزمین ایران است که در دوره مورد بررسی در همسایگی شوروی قرار داشتند. این مناطق بخش‌هایی از استان‌های یکم، دوم، سوم، چهارم و نهم آن زمان را شامل می‌شد و در این مقاله این مناطق با عناوین منطقه خراسان، آذربایجان و مازندران مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

لوئیس لسترنج فاوست در کتاب *ایران و جنگ سرد؛ بحران آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴)* و همچنین جرج لنچافسکی در اثر خود با نام *غرب و شوروی در ایران؛ سی سال رقابت (۱۹۱۸-۱۹۴۸)* در واکاوی چرایی شکست شوروی، فرقه دموکرات و حزب توده در ایران به اهمیت موضوع مذهب در کنار عوامل دیگر دخیل در این موضوع پرداخته‌اند، اما هیچ یک به دسته‌بندی رویارویی و واکنش‌های نیروهای مذهبی و تمایزات رفتاری آنان اشاره نداشته‌اند.

در میان پژوهشگران داخلی، رسول جعفریان در فصل اول کتاب *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران* فعالیت‌های نیروهای مذهبی در دهه بیست را با هدف بازگشت دین به عرصه جامعه و سیاست، در دو موضوع یکی جدال با آثار سوء برجای مانده از مبارزه‌ی رضاشاه با مذهب و دیگری رویارویی با اشاعه بی‌دینی صورت‌بندی کرده است. علاوه بر جعفریان، مسعود کوهستانی نژاد دیگر محقق‌ای است که در کتاب *چالش مذهب و مدرنیسم در ایران نیمه اول قرن بیستم* به مواجهه‌های نیروهای مذهبی با ترویج

افکار بی‌دینی پرداخته است. او بر این باور است، در زمانی که اندیشه‌های کمونیست در ایران رواج می‌یافت (میانه دهه بیست) گروه‌های مذهبی اولویت مبارزه را با اندیشه‌های کسروی می‌دادند و با او به مبارزه بر می‌خواستند.

رحیم روحبخش دیگر محقق است که در مقاله «نیروهای مذهبی در عرصه سیاست و اجتماع» در جلد دوم، **مجموعه مقالات همایش ایران و جنگ جهانی دوم** به موضوع نیروهای مذهبی در دهه بیست پرداخته است. او بیشتر به تأثیر فضای باز سیاسی حاصل از جنگ جهانی دوم بر فعالیت شبکه‌ای نیروهای مذهبی بعد از سقوط رضاشاه تکیه دارد و به موضوعاتی چون مصادیق حضور گروه‌های مذهبی در عرصه و اجتماع از جمله حضور در انتخابات، مطالبات فرهنگی جامعه مذهبی و ملی شدن صنعت نفت و حزب توده می‌پردازد. شایان ذکر است منیژه صدری و رحیم نیکبخت میرکوهی نیز در کتاب **پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد و خاطرات منتشر نشده**، در ذیل مبحث «مقاومت‌های مردمی در مقابل فرقه»، اشاراتی به مواجهه‌ی سلبی گروه‌های مذهبی در آذربایجان داشته‌اند که در این نوشتار هم از آن استفاده شده است.

محققان یادشده با وجودی که به فعالیت تشکلی‌ها و جریان‌های سیاسی-مذهبی پس از شهریور ۱۳۲۰ توجه کرده‌اند، اما صورت‌بندی از انواع واکنش‌ها و گونه‌شناسی دقیق از چگونگی مواجهه نیروهای مذهبی در قبال هجمه فرهنگ مهاجم و عوامل موثر بر آن نداشته‌اند. در واقع عدم تفکیک و یک دست دیدن مواجهه نیروهای مذهبی با جریان‌ات چپ در نیمه اول دهه بیست شمسی، از ویژگی‌های بارز پژوهش‌های مذکور است. از این رو لزوم توجه به اشکال مختلف مواجهه نیروهای مذهبی با جریان‌ات چپ در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۲۶ش و همچنین توجه به عوامل موثر بر آن، از موضوعاتی است که این مقاله را از پژوهش‌های دیگر متمایز می‌سازد.

۳. نقش کانونی مذهب در دوران اشغال و عوامل موثر بر آن

در دوره پهلوی اول با اتخاذ برخی سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی، حوزه نفوذ علما و جریان‌ات اسلام‌گرا به شدت محدود شد تا اینکه پس از شهریور ۱۳۲۰ و خروج رضاشاه از کشور و پس از یک دوره فترت، علما، روحانیان و نیروهای مذهبی مجدداً فضایی برای تجدید حیات خویش یافتند (کاتم، ۱۳۷۱: ۱۸۰-۱۸۴). در دوره جدید، علما و روحانیان در چند محور به توسعه نهاد دین و بازیابی قدرت از دست رفته خود پرداختند (منظور

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۷۱

الاجداد، ۱۳۷۹: ۶) که از آن جمله می‌توان به موضوعات زیر اشاره کرد. ۱- ترویج باورهای دینی با اشاعه فرهنگ اسلامی (آیین اسلام، ۱۳۲۶: ش ۱۳/۱۴؛ زهره کاشانی، ۱۳۹۷: ۱۳۳ و ۱۴۲-۱۴۵) ۲- تلاش برای باز پس‌گیری اهرم‌های نفوذ در بین جامعه ایرانی از حکومت پهلوی (طالبیان شریف و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۴۰ و ۳۴۹-۳۵۰). ۳- مبارزه با مروجان افکار ضد دینی که تلاش داشتند قدرت مذهب در ایران را با چالش مواجه سازند، افراد و جریاناتی چون کسروی، حزب توده و فرقه دموکرات نمونه‌هایی از این دست به شمار می‌آمدند (نواب صفوی، ۱۳۷۵: ۳۹-۴۴؛ مبارزات آیت‌الله سید یونس اردبیلی ...، ۱۳۸۵، ۲۵).

در دوران اشغال با توجه به نفوذ و گسترش قابل توجه اندیشه‌های کمونیستی در کشور، نظام سیاسی پهلوی به این نتیجه رسید که توسعه نهاد دین در این دوره می‌تواند مانعی در مسیر ترویج اندیشه‌های کمونیستی در ایران به حساب آید (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۲: ۱۷۵/۱۲؛ کسروی، ۱۳۵۷: ۲۱). از این رو ضمن تن دادن به خواسته برخی از علما، به بازنگری در سیاست‌های مذهبی بجا مانده از دوره رضاشاه و کاستن از فشار بر نیروهای مذهبی پرداخت (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۲۳۳ و ۲۶۹-۲۷۹؛ منشادی، اسمعیل‌زادگان، ۱۳۹۸: ۱۹۳-۱۹۶) و حتی محمدرضا پهلوی در مواقعی به منظور جلب نظر علما و نیروهای مذهبی دست به تظاهرات دینی زد. این روند موجب رشد محسوس محافل مذهبی اعم از روحانیت، حوزه‌های علمیه، مساجد، حسینیه‌ها، انجمن‌های مذهبی در کشور شد (اباذری، ۱۳۸۱: ۴۵-۴۶). علاوه بر این نیروهای مذهبی در این دوره اجازه یافتند از رادیو برای نشر معارف دین در میان نسل جدید استفاده کنند. بدین‌سان تعدادی از روحانیان در دهه بیست به سخنرانی‌های مذهبی در رادیو پرداختند (جعفریان، ۱۳۹۸: ۴۱، ۷۰، ۲۰۶؛ مختاری اصفهانی، ۱۳۸۷: ۸۷-۹۱).

در این دوره، مذهب و همچنین ترس از واکنش احتمالی اسلام‌گرایان در برابر اندیشه‌های کمونیستی چنان مهم به نظر می‌رسید که روس‌ها نیز در مواجهه با جامعه ایرانی این موضوع را مورد توجه خود قرار دادند تا بدین‌سان از تقابل احتمالی نیروهای مذهبی با ارتش سرخ و عوامل داخلی‌شان در ایران جلوگیری کنند. توصیه مقامات شوروی در برگزیدن نام «حزب توده» به جای «حزب کمونیست ایران» برای جلوگیری از بروز برخی حساسیت‌های جامعه مذهبی (خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۲۴۵-۲۵۰؛ کیانوری، ۱۳۷۱: ۷۵)، تلاش برای مطلوب نشان دادن شرایط زیست اقوام مسلمان ساکن در شوروی از طریق انتشار اخبار در جراید و روزنامه‌ها (افکار خلق، ۱۳۲۰، ش ۲/۴، ش ۲/۵، ش ۲/۶، ش ۲/۹)، سفر مفتیان و

روحانیان قفقازی به ایران و دیدار آنها با برخی از علمای کشور (صدری و نیکبخت میرکوهی، ۱۳۸۶: ۶۲-۶۳؛ عزیززاده، ۱۳۸۴: ۳۵۹-۳۶۰) و همچنین جذب برخی از روحانیان ایرانی (لنچافسکی، ۱۳۵۲: ۲۶۸-۲۷۱؛ حسنلی، ۱۳۸۳: ۴۸-۴۹) و مانند آن از اقدامات قابل ذکری است که در این دوره روس‌ها برای رفع سوءظن جامعه ایرانی از خود در پیش گرفتند.

در کنار این موضوعات، اتخاذ سیاست جذب همه اقشار ایرانی از جمله نیروهای مذهبی در حزب توده و فرقه دموکرات و برگزاری برخی مراسم مذهبی و همچنین سخنرانی‌هایی اعضای حزب توده و فرقه دموکرات درباره اهمیت دین اسلام و مانند آن همگی نشانگر توجه روس‌ها به موضوع دین در ایران و لزوم عدم مخالفت با آن و نیز انتخاب سیاست رواداری به منزله راهبرد اصلی برای همراهی جامعه ایرانی با خود بود (شهابی، ۱۳۹۰: ۱۴۳-۱۴۴).

همزمان با این فعالیت‌ها، دولت انگلیس که از نشر ایدئولوژی کمونیسم در نواحی شمالی ایران و گسترش آن در سراسر کشور و سپس در کشورهای دیگر خاورمیانه و حتی در شبه قاره هند نگرانی‌هایی داشت (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۲: ۱۲/۱۲۸۴)، کوشید به‌طور غیرمستقیم قدرت‌گیری روس‌ها در ایران را محدود نمایند. واداشتن حکومت پهلوی به اعطای آزادی‌های مذهبی در ایران و همچنین زمینه‌سازی برای بازگشت سیدضیاءالدین طباطبایی به کشور و حمایت از او در تاسیس «حزب وطن» و سپس «حزب اراده ملی» (ذوقی، ۱۳۶۷: ۹۲) که یکی از ویژگی آن، توجه به باورهای دینی و تهییج جامعه ایرانی و به‌خصوص مذهبیهون علیه شوروی‌ها و حزب توده بود از دیگر سیاست‌های انگلیس در این دوره به شمار می‌رفت (لنچافسکی، ۱۳۵۲: ۳۰۶-۳۰۹؛ شهابی، ۱۳۹۰: ۲۱؛ مجد، ۱۳۹۵، ۶۹۶-۶۹۷).

سیدضیاء در این دوره تلاشی در پنهان داشتن احساسات ضد کمونیستی خویش نمی‌کرد و روزنامه‌های ارگان حزب او مبارزه‌ای خستگی ناپذیری را علیه حزب توده ادامه می‌دادند و این حزب را به خیانت، فعالیت‌های خرابکارانه، تبلیغات ضد مذهبی، خشونت، آشوب طلبی و ریاکاری متهم می‌کردند (لنچافسکی، ۱۳۵۲: ۳۰۶-۳۰۹). او برای مقابله با حزب توده به استخدام چاقوکشان و اوباش دست زد و بدین‌سان درگیری‌های گسترده‌ای را میان اعضاء و هواداران حزب وطن با هواداران حزب توده در سراسر کشور مخصوصاً نواحی تحت اشغال شوروی پدید آورد (یادداشت‌های سیاسی...، ۱۳۹۲، ۱۲/۱۳۶۱).

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۷۳

سیدضیاء در خط مشی حزب اراده ملی نیز «دفاع سرسختانه از استقلال سیاسی و اقتصادی» را در کنار «دفاع از اسلام» و «وارد کردن تعلیمات دینی در برنامه مدارس» اعلام کرد (شهابی، ۱۳۹۰: ۲۱) و بدین‌سان باعث تحریک احساسات مذهبی مردم و بسیج برخی از روحانیان، ایلات و بازاریان علیه «کمونیسم الحادی» شد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۲۳۸؛ هفتاد سال پایداری، ۱۳۹۴: ۱۱۱/۱). آنچه در بالا بدان اشاره رفت گویای نقش کانونی دین و جریانات اسلام‌گرا در جامعه ایرانی در دوره اشغال است. این نقش چنان حائز اهمیت بود که شوروی‌ها برای جلوگیری از واکنش‌های قهری جامعه مذهبی ایران و دربار پهلوی و انگلیس‌ها به منظور خنثی‌سازی ایدئولوژی کمونیسم و غلبه بر گفتمان چپ از آن بهره می‌بردند.

۴. مواجهه ایجابی جریانات اسلام‌گرا با جریانات چپ

۱.۴ چالش‌های گفتمانی ایدئولوژیکی جریان‌های اسلام‌گرا با جریان‌های چپ ۱۳۲۰-۱۳۲۶ ش

یکی از مهمترین تغییرات اجتماعی- فرهنگی که پس از اشغال ایران رخ نمود، گسترش اندیشه‌های مذهبی و ایجاد تشکلهای دینی بود. با بررسی در این باره می‌توان دریافت در خلال سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۲۶ ش تهران با تأسیس ۳۳ تشکل، خراسان با ۶ تشکل، گیلان با ۴ تشکل، مازندران و گرگان با ۲ تشکل و آذربایجان با تأسیس ۱ تشکل هر کدام فعالیت‌های درخوری در جهت تبلیغات مذهبی داشته‌اند (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۶۶/۲-۶۵). علاوه بر ایجاد تشکلهای مذهبی، طبع منشورات دینی یکی دیگر از اقدامات جریانات اسلام‌گرا در زمینه نشر معارف اسلامی و مبارزه با اندیشه‌های ضد دینی به‌شمار می‌رفت (جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۹۵-۲۱۳). هرچند این فعالیت‌ها، تلاش‌های درخوری در زمینه مبارزه با افکار و اندیشه‌های افرادی چون کسروی و مانند آن بود اما در این منشورات کمتر به نقد اندیشه‌های چپ پرداخته می‌شد. در واقع می‌توان گفت در برهه‌ای که اندیشه‌های کمونیستی در ایران رواج می‌یافت (میانه دهه بیست) گروههای مذهبی اولویت مبارزه را با اندیشه‌های کسروی می‌دادند و «کتاب نبرد با بی دینی» نه در مبارزه با کمونیسم و سوسیالیسم، بلکه «پیرامون خرافات کسروی» تالیف شد^۱ (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۸/۲).

نویسنده کتاب *چالش مذهب و مدرنیسم در ایران نیمه اول قرن بیستم* بر این باور است «فعالین مذهبی در نیمه اول قرن بیستم پیرو مکتب فکری‌ای بودند که اعتقاد به تهاجم فرهنگی - سیاسی غرب به ایران داشتند» بواسطه همین نگاه «سوسیالیسم و کمونیسم را استحاله‌ای از تمدن غرب» می‌دانستند. پس هنگامی که از تهاجم غرب سخن می‌گفتند در واقع مقصودشان سوسیالیسم و کمونیسم را نیز شامل می‌شد (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۹/۲-۸). در واقع او عدم فهم ماهیت ایدئولوژی کمونیسم از سوی نیروهای مذهبی را علت اصلی نپرداختن این جریانات و تمرکز جریانات اسلام‌گرا بر مقابله با فعالیت‌های کسروی و ... می‌داند. (همان). شاید بتوان این موضوع را در کنش برخی از اسلام‌گرایان سستی این دوره مورد توجه قرار داد اما در برابر این نگره شواهد دیگری مخصوصاً از مواجهات ایجابی و سلبی جریانات اسلام‌گرا بخصوص در مناطق شمالی ایران وجود دارد که تعمیم دیدگاه مذکور را به کل جریانات اسلام‌گرا با چالش مواجه می‌سازد.

ایجاد، بسط و گسترش تشکلهایی چون کانون نشر حقایق اسلامی توسط محمدتقی شریعتی در سال ۱۳۲۳ش (منصوری، ۱۳۸۴: ۵۸، ۶۳، ۷۷-۸۰)، نهضت خدایپرستان سوسیالیست توسط محمد نخشب در سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۲۳ش (بهرامی، ۱۳۸۳: ۳۳-۳۵؛ جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۰۴-۱۰۵) و حتی تأسیس اولین انجمن اسلامی دانشجویان در دانشکده پزشکی دانشگاه تهران در سال ۱۳۲۱ش (میرابوالقاسمی، ۱۳۸۲: ۳۷۶/۱) و غیره نمونه‌هایی است که می‌توان آنرا در زمره اقدامات ایجابی جریانات نوگرای مذهبی برای مقابله با تبلیغات ضد دینی مخصوصاً اندیشه‌های مارکسیستی در دوران اشغال ایران بشمار آورد. به‌عنوان مثال نخشب در «نوشته‌هایش به صراحت از جنبش‌های چپ منهای مارکسیسم» دفاع کرده و می‌کوشید با «حفظ ایدئولوژی اسلامی» از نگرش سوسیالیستی و روش‌های سیاسی موجود در احزاب چپ بهره گرفته تا نوعی «مشی انقلابی مذهبی» در ایران به وجود آید (جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۰۴-۱۰۵).

افزون بر آن، ارتباط برخی از نیروهای اسلام‌گرای سستی از جمله حسینعلی راشد تربتی و دیگران که از یکسو با افراد تحصیل کرده‌ای چون نخشب همکاری داشتند (هفتاد سال پایداری، ۱۳۹۴، ۱۱۴/۱) و از سوی دیگر با وجود مخالفت‌هایی که علیه‌شان صورت می‌گرفت می‌کوشیدند با استفاده از ظرفیت‌های موجود در جامعه از جمله رادیو به نشر معارف اسلامی و به طبع آن پس زدن اندیشه‌های ضد دینی و مارکسیستی در جامعه کمک

بررسی مواجهه جریان‌ات اسلام‌گرا با جریان‌ات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۷۵

رساندند از دیگر نمونه‌های این جریان بشمار می‌آیند (کسروی، بی‌تا: ۶۲-۶۵؛ مختاری اصفهانی، ۱۳۹۵: ۱۴۴-۱۴۵).

این موضوع در میان دیگر اسلام‌گرایان سستی که با اتخاذ رویکرد ایجابی تلاش داشتند به مواجهه با اندیشه‌های چپ پردازند نیز قابل بررسی است. برای نمونه می‌توان به جلسات مباحثه سید محمود حسینی زنجان، امام جمعه زنجان با نصرت‌الله جهانشاهلو؛ مسئول شعبه حزب توده در زنجان که در باب موضوعات عقلی و فلسفی در خلال سال‌های ۱۳۲۳-۱۳۲۴ ش انجام می‌شد اشاره داشت (جهانشاهلو، ۱۳۸۰: ۱۶۴-۱۶۵). افزون بر آن، فعالیت‌های قلمی شیخ محمد خالصی‌زاده در روزنامه *منشور نور* (زهدتاب‌فرد، ۱۳۷۳: ۲۰۰)، رحیم زهدتاب‌فرد در نشریه *پرتو اسلام*، سید محمود طالقانی در نشریه *آیین اسلام* و... که نوشته‌ها و گزارش‌های آنان در این نشریات علیه اقدامات حزب توده، فرقه دموکرات به رشته تحریر در آمده است از دیگر نمونه‌هایی از این دست بشمار می‌رود (زهدتاب‌فرد، ۱۳۷۳: ۵۷-۵۸، ۲۰۰، ۳۲۷-۳۲۸؛ مبارزات آیت‌الله شیخ محمد خالصی‌زاده...، ۱۳۹۱: ۲۳۸). علاوه بر این فعالیت‌های سید ابوالحسن انصاری در زمینه تأسیس «حزب اسلام» در شاهرود که به منظور مقابله با حزب توده در آن شهر بوجود آمد (اسناد احزاب سیاسی ایران، ۱۳۷۶: ۱۵۳/۱-۱۶۰) و یا همکاری آیات سید محمد طباطبایی، سید رضا فیروزآبادی و... با برخی از مخالفان حزب توده و فرقه دموکرات برای «تشکیل سازمان مقاومت ملی در راه نجات آذربایجان و انتشار روزنامه» در تهران در جهت شناساندن مقاصد تجزیه‌طلبانه فرقه دموکرات صورت گرفت به‌عنوان گونه‌های دیگر از مواجهات ایجابی جریان‌ات اسلام‌گرا سستی با جریان‌ات چپ در این دوره می‌توان مورد بررسی قرار داد (زهدتاب‌فرد، ۱۳۷۳: ۳۱۳-۳۰۹).

علاوه بر روحانیانی که در بالا بدان اشاره شد بایستی از میرزا مهدی غروی اصفهانی (۱۳۰۳-۱۳۶۵ق) و میرزا علی‌اکبر نوغانی (۱۳۰۰-۱۳۷۰ق) به‌عنوان دو تن از حوزیان مشهدی که در این دوره کوشیدند با رویکرد ایجابی به مقابله با آرا ماتریالیست‌ها پردازند یاد کرد. میرزا مهدی اصفهانی، مباحث فکری و تربیتی را بیش از موضوعات دیگر مورد تأکید قرار می‌داد. به نظر وی مبارزه با تفکرات الحادی از راه تقویت بنیه علمی حوزه‌های علمیه و بازگشت به منابع اسلامی امکان‌پذیر بود. او بر این باور بود که اگر حوزه علمیه مشهد رونق گیرد و علمای طراز اول در آن حضور یابند و آنها نیز به تربیت طلاب علوم دینی اهتمام بورزند جامعه اسلامی تفکرات الحادی را پس زده و امکان رشد این تفکرات را از آنها سلب خواهد کرد (طالبیان شریف و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۵۳). نوغانی نیز برای

مواجهه با اندیشه چپ، فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی را مطمح نظر خود قرار می‌داد و بر این باور بود روحانیان تنها از طریق آشنایی با مظاهر تمدنی جدید، ارتقاء سطح علمی و در نهایت با زبان روز می‌توانند به رد آرا ماتریالیست‌ها بپردازند؛ از اینرو وی در مدت شش سال مدیریت بر مدرسه نواب مشهد با وضع قوانین و مقررات آموزشی جدید که شمول آن از برگزاری آزمون ورودی گرفته تا مناظرات علمی و همچنین لزوم توجه به آداب سخنوری را شامل می‌شد به تربیت روحانیان جوان همت گمارد (مهدی پور، ۱۳۸۴: ۳۳۲-۳۳۳).

بدین ترتیب، هجمه ایدئولوژی چپ، بسیاری از شخصیت‌ها و جریانات مذهبی را بر آن داشت تا با اتخاذ رویکرد ایجابی و با استفاده از روش‌های گوناگون از جمله حضور در برنامه‌های مذهبی رادیو، انتشار نشریات دینی و همچنین تأسیس کانون‌ها و انجمن‌های مذهبی که در آنها برداشتی نوینی از اسلام ارائه می‌شد پاسخ‌گوی چالش گفتگمانی ایدئولوژیکی جریان‌های اسلام‌گرا در تقابل با جریان‌های چپ در دوران اشغال باشند.

۵. مواج‌هات سلبی جریانات اسلام‌گرا با ارتش سرخ و جریان‌های شوروی‌گرا

۱.۵ خراسان

خراسان و بطور خاص شهر مشهد، بواسطه موقعیت ویژه فرهنگی - مذهبی و نیز حضور پرشمار روحانیان و جریانات اسلام‌گرا که به‌طور سنتی و «به‌شکل سرسختانه‌ای با روس‌ها مخالفت» می‌ورزیدند، این استان را به‌عنوان یکی از کانون‌های اصلی جریانات اسلام‌گرا علیه جریانات چپ متمایز ساخته است (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۳/ ۱۱۹-۱۲۰). افزون بر آن حضور علمایی چون میرزا احمد کفائی (۱۳۰۰-۱۳۹۱ق) که می‌کوشید با حمایت حکومت پهلوی سدی در برابر نفوذ اندیشه‌های چپ در خراسان به‌وجود آورد از دیگر وجوه ممیزه این استان در دوران اشغال به‌شمار می‌آید. او با تجدید حیات هیئت‌های مذهبی، دسته‌های عزاداری و روضه و منبر و همچنین بازتأسیس مدارس حوزی متروک مانده مشهد، یکی از جدی‌ترین اقدامات ممکن در جهت مقابله با تبلیغات کمونیستی را در خراسان پدید آورد (کفائی، ۱۳۵۹: ۴۲۱-۴۲۰؛ دریایی، ۱۳۸۶: ۶۲۳-۶۲۲). کفائی برای این کار با کمک رضا کدیور، محمد قریشی و برادرش؛ حسن کفائی که نماینده مشهد در دوره چهاردهم مجلس شورای ملی بود به تأسیس بیش از ۲۶۰ هیئت مذهبی در مشهد در این دوره پرداخت (جلالی، ۱۳۹۴: ۲۹۱/۱؛ کفائی، ۱۳۵۹: ۴۲۰-۴۲۱). در این

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۷۷

هیئت‌ها علاوه بر برگزاری مراسم مذهبی «درباره چگونگی مقابله با اجتماعات حزب توده» و برهم زدن «اعتصابات» اتحادیه‌های کارگری که اغلب به صورت درگیری‌های خیابانی در مشهد رخ می‌نمود تصمیم‌گیری می‌شد (راستی، ۱۳۲۳: ش ۳/۱۵۶؛ شمس آبادی، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۳). نتیجه فعالیت این هیئت‌ها در مقابله با حزب توده برای جریانات اسلام‌گرا موفقیت‌آمیز بود از این‌رو سعی شد از این تجربه، در کارخانجات مشهد هم استفاده شود. بدین ترتیب حسن کفائی در سال ۱۳۲۳ کارخانه نخ ریزی خسروی هیئت مذهبی ایجاد کرد. اعضای این هیئت کارگری وظیفه داشتند در مقابل تحرکات حزب توده در کارخانه به فعالیت و حتی زد و خورد بپردازند. برای نیل به این مقصود ماهیانه پانصد ریال هم هزینه می‌شد تا بدین‌شکل فعالیت‌های حزب توده در کارخانه بودند خنثی شود (ابطحی، حطیط، ۱۴۰۰: ۸۸-۸۹).

محمد عبایی خراسانی بر این باور است که میرزا احمد کفایی، با انگیزه مذهبی یا سیاسی «که مشهور بود با انگلیس‌ها هستند» در مقابل روس‌ها و حزب توده، مقاومت می‌کرد. او در مشهد جبهه مقابل حزب توده را با هیئت‌های مذهبی تشکیل داد. هیئت‌هایی که سر دسته‌شان افراد بزن بهادر چون حسین اردکانی، عباس قصاب و... قرار داشتند با تهدید و ارباب مانع از برگزاری اجتماعات حزب توده در مشهد می‌شدند (شکوری، ۱۳۸۴: ۹۶-۹۵). میرزا احمد کفائی همچنین در خاطراتش به تلاش‌هایی که در زمینه به شکست کشاندن شورش سرگرد علی‌اکبر اسکندانی (شورش افسران توده‌ای مشهد) در اواخر مرداد ۱۳۲۴ داشته اشاره کرده و خود را به‌عنوان یکی از عوامل دخیل در این امر معرفی می‌نماید (کفایی، ۱۳۵۹: ۴۱۹-۴۲۱).

۲.۵ مازندران

در مازندران هم نمونه‌های مشابهی از مواجهات سلبی نیروهای اسلام‌گرا با جریانات چپ که غالباً با درگیری‌های گسترده همراه بود را می‌توان احصا نمود. خارکوهی در جریان تقابل نیروهای مذهبی شهر گرگان با اعضای حزب توده به نقش‌آفرینی «رئیس‌الذاکرین و میر بهبهانی» دو تن از روحانیان آن شهر که در جریان برپایی تظاهرات مردمی علیه حزب توده در گرگان و حمله به دفتر این حزب نقش داشتند اشاره کرده است. او این تقابل که با اطلاع دادستان شهر به انجام رسید را یکی از دلایل جلوگیری از تندروی‌های توده‌ای‌ها و دخالت روس‌ها در آن شهر ذکر کرده است (خارکوهی، ۱۳۹۱: ۱۰/۱).

ایجاد تشکیلات «اتحاد اسلام» که مالکان منطقه بندپی در تابستان ۱۳۲۴ در جهت مقابله با هواداران حزب توده بوجود آوردند (ساکما ۸۳۸۹-۲۹۰) و یا تاسیس «حزب فنا ناپذیر ایران» که در زمستان ۱۳۲۴ش در بابل و زیر نظر امام جمعه و تنی چند از اهالی آن شهر بر ضد تشکیلات حزب توده شروع به فعالیت کرد (ساکما، ۴۱۶۴۴-۳۱۰؛ نوری، ۱۳۹۴: ۲۱۲) و دامنه آن به تدریج به شهرهای آمل و ساری کشیده شد نمونه‌های دیگری از این دست به شمار می‌آیند (ساکما، ۴۱۶۴۴-۳۱۰). لازم به ذکر است در این دوره اقدامات سیدضیاءالدین طباطبایی که برای تحریک احساسات نیروهای مذهبی و جذب آنها در «حزب وطن» و بدنبال آن در «حزب اراده ملی» صورت می‌گرفت در افزایش برخوردهای سلبی جریان‌ات اسلامگرا تاثیرگذار بود (راستی، ۱۳۲۳: ۳/۱۵۶؛ ساکما، ۳۷۶۷-۲۹۳؛ ۳۹۷۴۹-۳۱۰).

افزون بر آنچه گفته شد باید به پیوند نیروهای اسلام‌گرا با ملی‌گرایان در جریان مبارزه با جریان‌ات چپ حامی شوروی نیز اشاره کرد. در واقع تباین ذاتی اندیشه‌های اسلامی با ایدئولوژی کمونیسم و همچنین نگرانی‌های جریان‌های مذهبی به‌عنوان بخشی از جامعه ایرانی از مقاصد پیدا و پنهان تجزیه‌طلبان چپ‌گرا یکی از عوامل پیوند دهنده آنها با جریان‌ات ملی‌گرا به منظور حذف جریان‌ات چپ در مناطق شمالی ایران به شمار می‌رفت. (رضا روستا به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۹: ۱۰؛ خاطرات پرویز اکتشافی، ۱۳۸۱: ۵۹)

علی‌اصغر یوسفی‌نیا، در کتاب تاریخ تنکابن اولین محل اجتماع اعضای حزب جنگل که بعدها حملات دامنه‌داری را علیه حزب توده و فرقه دموکرات سازماندهی کردند و ضربات سختی به آنها وارد ساختن را در روستای الف کلا (علوی کلا) چالوس و در منزل شیخ عباس فاخری ذکر کرده است (یوسفی‌نیا، ۱۳۷۰: ۶۲۲).

اوج درگیری‌های نیروهای مذهبی مازندران با جریان‌ات چپ را می‌توان در حوادث «پل سه تیر» و «زیراب» مورد بررسی قرار داد. در حادثه‌ای که به «واقعه پل سه تیر» در شاهی (مرکز کارگران توده‌ای‌های مازندران) شهرت یافت، احساسات مذهبی مخالفان حزب توده نقش تعیین‌کننده‌ای در بروز این حادثه داشت (در ماگادون کسی پیر نمی‌شود، ۱۳۸۳: ۲۷-۳۱).

چراکه در هفتم شهریور ۱۳۲۴ش برابر با بیستم رمضان ۱۳۶۴ق، و در آستانه سالروز شهادت نخستین امام شیعیان، سرکردگان قادی کلائی، مردم را به بهانه‌ی «جهاد با کفار» به میدان کشاندند. گفته می‌شد «یکی از ملاهای محل در بالای منبر روزه‌ی خود را شکسته، فرمان جهاد داد» بدین ترتیب در این روز نزدیک به چهار هزار نفر از اهالی قادی کلا بزرگ

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۷۹

به ترک محله که محل سکونت کارگران آذربایجانی متسبب به حزب توده بود حمله کردند و از هر دو طرف تعدادی کشته و مجروح شدند (نوری، ۱۳۹۴: ۱۹۸-۲۰۱). این درگیری‌ها در روزهای بعد نیز در شهرهای بابل، بهشهر، نکا، ساری و... ادامه یافت و شرایط مازندران را نابسامان ساخت (متما، م ۴-۶۱-۲۸، م ۴-۶۱-۲۹؛ نوری، ۱۳۹۴: ۲۰۱-۲۰۴).

در شهر بابل اعتراضات مخالفان حزب توده در روز ۸ شهریور ۱۳۲۴ مصادف با بیست و یکم رمضان توسط شیخ جلال‌الدین علامه حائری (۱۲۵۵-۱۳۵۷ ش) و سیدحسن رضوی (از رهبران حزب وطن) هدایت شده و به سرعت به درگیری گسترده در شهر انجامید. پس از این واقعه ساختمان‌های کمیته‌ی حزب توده، اتحادیه‌ی کارگری و سازمان جوانان حزب در بابل توسط مردم تخریب و ااثیه و لوازم آن‌ها به غارت رفت (شهابی، ۱۳۹۰: ۱۴۸-۱۵۲).

در ۱۲ آذر ۱۳۲۵ / ۸ محرم ۱۳۶۵ ق مقارن با حرکت قشون دولتی از زنجان به سوی آذربایجان، مهمترین ضربه به حزب توده مازندران در منطقه زیراب وارد آمد و این حزب که می‌کوشید معدن زیراب را به‌عنوان پایگاه مقاومت در مازندران علیه حکومت مرکزی حفظ کند مورد حمله قوای دولتی قرار گرفت. در واقع می‌توان گفت انتخاب روزهای تاسوعا و عاشورا سال ۱۳۲۵ ش و همچنین روزهای بعد، همگی فرصتی بود برای استفاده از احساسات مذهبی مردم در برابر توده‌ای‌هایی که به نظر می‌رسید سال‌ها متهم به بی‌دینی شده بودند^۲ (نوری، ۱۳۹۴: ۲۵۹-۲۶۲). توجه به زمان درگیری‌های پدید آمده بین مخالفان و موافقان حزب توده که در رمضان ۱۳۲۴ ش و محرم ۱۳۲۵ ش در شهرهای شاهی، بابل، زیراب و... به‌وقوع پیوست نشان‌دهنده اهمیت موضوع مذهب و جریانات اسلام‌گرا در دل این حوادث می‌باشد. چنانکه زهتاب‌فرد در خلال خاطراتی در زمینه چگونگی فتح زنجان و خارج ساختن آن از دست فرقه دموکرات می‌نویسد: «مردم مسلمان و متعصب زنجان... سقوط شهر را از برکات قیام حسینی تلقی کرده و ناطقین در میدین شهر، دستگاه پیشه‌وری را دستگاه یزید خواندند و سرنگونی آن را توفیق اسلام و مکتب حسین معرفی کردند» (زهتاب‌فرد، ۱۳۷۳: ۳۲۶).

۳.۵ آذربایجان

در میان مناطق شمالی ایران^۳، آذربایجان بواسطه شرایط خاص جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی، موقعیت ویژه‌ای در دوران اشغال ایران داشت. همجواری با آذربایجان شوروی،

سابقه رسوخ اندیشه‌های کمونیستی در این نواحی و از همه مهمتر تسلط نظامی فرقه دموکرات و همکاری‌های نظامی که ارتش سرخ در جهت حمایت از آنان در این منطقه به انجام می‌رساند، شرایط ویژه‌ای را به خصوص در نواحی شمالی، مرکزی و غربی این استان پدید آورده بود. تسلط فرقه دموکرات بر این نواحی و هراس جریان‌ات اسلام‌گرا از واکنش‌های قهری و خشونت بار از سوی آنها، مواجهات نیروهای مذهبی این مناطق را تحت تأثیر قرار داد به گونه‌ای که سبب خروج برخی از علما از جمله آیت الله سیدکاظم شریعتمداری از این مناطق و یا مواجهات مداراگونه و گاه همدلانه‌ای از سوی برخی از جریان‌ات اسلامی این منطقه شد (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۵۱، ۵۸-۶۰، ۱۰۳-۱۰۶). برگزاری جلسات مقامات فرقه دموکرات آذربایجان با برخی از علمای تبریز برای تأیید فرقه از سوی آنها^۴ (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۵۸-۶۰، ۱۰۳-۱۰۶) و یا همراهی و همگامی^۵ برخی از روحانیان این مناطق از جمله شیخ محمدعلی آل اسحق (سقوط فرقه دموکرات آذربایجان، ۱۴۰۲: ۱۹) از موضوعاتی است که بواسطه شرایط خاص مناطق غربی، شمالی و مرکزی آذربایجان در این استان پدید آمد.

با وجودی که در مناطق غربی استان آذربایجان مواجهه اسلام گرایان سستی بیشتر به سوی رفتار مداراگونه و گاه همدلانه با نیروهای چپ گرایش داشت، (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۵۸-۶۰، ۱۰۳-۱۰۶؛ سقوط فرقه دموکرات آذربایجان...، ۱۴۰۲: ۱۹) نواحی شرقی و جنوبی این استان بواسطه موقعیت جغرافیایی خاص، حضور ایلات شاهسون در اردبیل و ذوالفقاری در زنجان و همچنین عدم تسلط کامل نظامی فرقه دموکرات بر این نواحی، تقابل سلبی نیروهای مذهبی که در پاره ای از اوقات این کنش‌ها به مواجهات نظامی و مسلحانه تغییر حالت می یافت را تجربه می نمود (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۲: ۱۲/۱۴۴۳، ۱۲۷۱؛ بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۶۲-۶۳).

افزون بر آن سرلشگر حسن ارفع، که در این دوره ریاست ستاد ارتش را بر عهده داشت بطور پنهانی می‌کوشید با مسلح سازی برخی از نیروهای مذهبی این نواحی و با درگیر ساختن آنها با حزب توده و فرقه دموکرات از قدرت‌یابی بیش از پیش نیروهای حامی شوروی در این استان جلوگیری به عمل آورد (زهتاب فرد، ۱۳۷۳: ۲۵۲). میرخاص سریغی از روحانیانی است که در این دوره با حمایت‌های حکومت پهلوی (ساکما، ۳۱۰/۵۶۵۴۲ و ۳۱۰/۴۱۵۶۰؛ الموتی، ۱۳۷۰: ۴۴۴-۴۴۳) و شخص سرلشگر ارفع و همچنین با کمک عشایر اردبیل و نیز روحانیانی چون میرمنصور منصوری و... بطور مسلحانه با نیروهای

ارتش سرخ، حزب توده و فرقه دموکرات در منطقه آذربایجان به مقابله برخاست (عزیززاده، ۱۳۸۴: ۳۴۵-۳۴۶). درگیری وی با نیروهای شوروی در اردبیل و همچنین به آتش کشیدن دفتر حزب توده در آن شهر سبب شد وی برای مدتی زندانی و سپس به تهران تبعید شود که بواسطه حمایت‌هایی که از وی صورت گرفت او از تبعید رهایی یافت (ساکما، ۳۱۰/۳۹۹۴۸) و مجدد به مبارزه با حزب توده و فرقه دموکرات در آذربایجان پرداخت. گرچه در مورد جایگاه وی در کسوت روحانیت و همچنین اهداف پیدا و پنهان او در مبارزه با نیروهای چپ اختلاف نظر وجود دارد (عزیززاده، ۱۳۸۴: ۳۴۲-۳۴۵) اما درباره ورود او به عنوان یکی از عناصر اسلام‌گرا سستی در عرصه مبارزه مسلحانه با جریانات حامی شوروی در اردبیل نمی‌توان تردید داشت. میرخاص انتساب کفر به عناصر حزب توده را مستند به فتوی برخی از مراجع از جمله آیت‌الله سیدینوس اردبیلی اعلام کرده و اجرای حکم این مرجع دینی را بر شیعیان واجب می‌داند. هر چند که در خصوص موضوع صدور حکم تحریم فعالیت عناصر حزب توده از سوی سیدینوس اردبیلی نیز تردیدهایی وجود داشت (عزیززاده، ۱۳۸۴: ۳۴۶-۳۴۸؛ گذشته چراغ آینده است، ۱۳۷۷: ۲۴۹؛ صدری و نیکبخت میرکوهی، ۱۳۸۶: ۶۳).

از دیگر روحانیانی که در اردبیل در خلال سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ ش علیه فرقه دموکرات به فعالیت می‌پرداخت ملا محمد طالب العلم بود. او که پیشتر به واسطه اقداماتش توسط فرقه دموکرات دستگیر و مورد شکنجه واقع شده بود در خلال روزهای ۲۱ تا ۲۸ آذر ۱۳۲۵ قیام مسلحانه‌ای را در جهت خلع سلاح نیروهای دموکرات در اردبیل و تصرف ادارات این شهر به انجام رساند و بعدها به پاس این فعالیت‌ها از حکومت پهلوی نشان «آزپاد» دریافت داشت (خلیلی عراقی، ۱۳۲۸: ۲۸ و ۴۷۸-۴۷۹).

در شهرهای دیگر آذربایجان از جمله میانه میرزا ابومحمد حجتی؛ رئیس حوزه علمیه میانه (اباذری، ۱۳۸۱: ۴۹-۵۷)، در زنجان میرزا محمود امام جمعه زنجان (ابوالحسنی، ۱۳۷۵: ۵۸۵-۵۸۷؛ مصاحبه بنیاد مطالعات ایران با ناصر ذوالفقاری، ۱۹۸۹: ۳۲؛ جهانشاه‌لو، ۱۳۸۰: ۱۶۱-۱۶۴ و ۱۹۸-۱۹۹)، در خوی میرزایحیی فرقانی (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۱۳۳)، در قره داغ (ارسباران) ملا موسی آخوندی (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۱۴۱-۱۴۲) و دیگران به فعالیت موثری علیه حزب توده و فرقه دموکرات در آذربایجان دست یازیدند که برخی از آن‌ها بواسطه این فعالیت‌ها، توسط فرقه آذربایجان کشته شده (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۱۳۳) و یا تحت تعقیب قرار گرفتند. (ابوالحسنی، ۱۳۷۵: ۵۸۵-۵۸۷)

با توجه به مطالب گفته شده شاید بتوان گفت همانطور که حضور ارتش سرخ و همچنین همجواری استان‌های شمالی ایران به مرزهای شوروی در گسترش ایدئولوژی چپ در این نواحی تاثیرگذار بود، موقعیت جغرافیایی و فرهنگی استان‌های شمالی ایران در افزایش و کاهش رفتارهای سلبی جریان‌ات اسلام‌گرا نیز تاثیرگذار بوده است. چنانکه در شهرهای مشهد، بابل و... بواسطه مرکزیت دینی، تعصبات مذهبی و حضور پررنگ جریان‌ات اسلام‌گرا، واکنش‌های قهری گسترده‌ای را پدید آورد و یا جغرافیای اردبیل و حضور ایلات در این منطقه مواجهات سلبی جریان‌ات اسلام‌گرا را به سمت مبارزات مسلحانه سوق داد. در صورتی که موقعیت جغرافیایی خاص شهرهایی چون تبریز و... بواسطه نزدیکی به آذربایجان شوروی و توفیق نظامی فرقه دموکرات بر آن نواحی، کنش‌گری جریان‌ات اسلام‌گرای این مناطق را به سمت مواجهات ایجابی، مدارگونه و گاه همدلانه کشاند.

جدول ۱ (زمینه‌ها و عوامل تاثیرگذار بر مواجهه جریان‌ات اسلام‌گرا)

زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی		۱- اشغال ایران و حضور بیگانگان در کشور ۲- ترویج اندیشه‌های الحادی ۳- گسترش تحرکات تجزیه طلبانه و تهدید استقلال کشور ۴- رسوخ فرهنگ مهاجم و ایجاد تغییرات هویتی و فرهنگی در جامعه ایرانی ۵- لزوم بازیابی قدرت علما و جریانات اسلام گرا در دوان پسا رضاشاهی			
فرهنگی-اجتماعی	مواجهه ایجابی	مواجهه سلبی	مواجهه مدارگونه	مواجهه همراهی	
فرهنگی-اجتماعی	۱- هراس از واکنش‌های قهری نیروهای شوروی ۲- حمایت‌های فرهنگی حکومت پهلوی ۳- حمایت برخی علما و جریانات سیاسی ۴- تلاش برای عبور از اسلام سنتی و به روز کردن مذهب در مواجهه با ایدئولوژی کمونیسم ۵- تلاش برای بازگشت به معارف اسلامی و اصلاح حوزه ها در جهت مواجهه با فرهنگ مهاجم.	۱- پشتیبانی حکومت پهلوی بواسطه ۲- حمایت غیر مستقیم انگلیس. ۳- تهییج احساسات مذهبی از سوی احزاب وطن و اراده ملی. ۴- بهره‌گیری از موقعیت‌های جغرافیایی و فرهنگی مناطق تحت اشغال از جمله مشهد، بابل، اردبیل بواسطه حضور پررنگ نیروهای مذهبی و ایلات در این مناطق. ۵- مسلح سازی ایلات از سوی برخی عناصر ارتش. ۶- هراس از تجزیه مناطق شمالی ایران.	۱- عدم توان علمای منطقه برای بسیج مردم و ایجاد واکنش‌های سلبی ۲- شرایط خاص جغرافیایی منطقه و هراس از قوه قهریه فرقه دموکرات و ارتش سرخ ۳- سابقه رسوخ اندیشه‌های کمونیستی در منطقه ۴- تمایلات قوم گرایانه در منطقه	۱- سابقه رسوخ اندیشه‌های کمونیستی در منطقه. ۲- تمایلات قوم گرایانه ۳- تلاش برای بدست آوردن جایگاه اجتماعی ۴- موقعیت جغرافیایی و فرهنگی به نزدیکی به آذربایجان شوروی.	

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۸۳

جدول ۲ (انواع، شیوه‌ها و دستاوردهای مواجهه جریانات اسلام‌گرا)

نوع مواجهه	نمودهای مواجهه	نام تشکل‌ها و جریان‌های مذهبی	شخصیت‌های شاخص	دستاوردها
مواجهه فرهنگی	۱- تغییر سبک آموزشی در برخی مدارس دینی ۲- تلاش در جهت نوگرایی مذهبی ۳- گسترش نشریات و مطبوعات دینی ۴- حضور روحانیان در رادیو ۵- حمایت برخی از علما از گروه‌های مقاومت و...	۱- کانون نشر حقایق اسلامی ۲- نهضت خدایپرستان سوسیالیست ۳- انجمن اسلامی دانشجویان دانشکده پزشکی دانشگاه تهران ۴- روزنامه منشور نور ۵- نشریه پرتو اسلام ۶- حزب اسلام شاهرود ۷- تشکیل سازمان مقاومت ملی در راه نجات آذربایجان	۱- محمد تقی شریعتی ۲- محمد نخشب ۳- حسینعلی راشد ۴- سید محمود حسینی ۵- زنجانی ۶- خالصی زاده ۷- محمود طالقانی ۸- سید ابوالحسن انصاری ۹- رحیم زهتاب فرد ۱۰- مهدی غروی ۱۱- اصفهانی ۱۲- اکبر نوغانی و...	۱- ایجاد تشکل‌های آموزشی و فرهنگی به منظور ترویج اندیشه‌های اسلامی در جامعه و پس زدن فرهنگ مهاجم ۲- تقویت بنیه علمی حوزه‌های علمیه با هدف مواجهه با ایدئولوژی چپ ۳- تلاش در جهت شناساندن مقاصد تجزیه طلبانه فرقه دموکرات و...
مواجهه سیاسی	۱- ایجاد گروه‌های فشار با بهره‌گیری از هیئت‌های مذهبی ۲- برهم زدن تجمعات حزب توده و فرقه دموکرات و درگیری خیابانی ۳- رویارویی مسلحانه ۴- خروج برخی از علما از مناطق تحت نفوذ چپ ۵- ایجاد گروه‌های مقاومت ۶- تهییج ایلات شاهسون و ذوالفقاری برای رویارویی با فرقه دموکرات.	۱- تأسیس ۲۶۰ هیئت مذهبی در مشهد ۲- تأسیس هیئت مذهبی در کارخانه نخ‌ریسی خسروی مشهد ۳- ایجاد تشکل اتحاد اسلام در بندپی ۴- تأسیس حزب فنا ناپذیر ایران در بابل ۵- ایجاد هسته مقاومت در عشایر شاهسون علیه فرقه	۱- میرزا احمد کفائی ۲- سید یونس اردبیلی ۳- حسن کفائی ۴- رئیس‌الذکرین در گرگان ۵- میر بهبهانی در گرگان ۶- میر خاص سریقی ۷- ملا محمد طالب العلم ۸- ملا موسی آخوندی ۹- جلال‌الدین علامه حائری و...	۱- جلوگیری از بسط و گسترش اندیشه‌های چپ در استان‌های شمالی ۲- جلوگیری از هجمه‌ی نظامی فرقه دموکرات به استان‌های هم‌جوار ۳- برانگیختن روحیه مقاومت جامعه ایرانی در برابر بیگانگان و تقویت امر ملی.
مواجهه مبارزه‌ای	شرکت در جلسات فرقه دموکرات آذربایجان و تأیید ظاهری آن.	-----	۱- میرزا عبدالله ۲- مجتهدی ۳- میرزا خلیل آقا مجتهد ۴- حاجی میرزا باقر آقا قاضی ۵- میرزا علی اصغر شیخ الاسلام ۶- میرزا علی آقا قاضی ۷- میرزا باقر مجتهد و...	تأیید و رسمیت بخشیدن ظاهری به حکومت پوشالی فرقه دموکرات آذربایجان

۱-باورمندی به فرقه دموکرات ۲-کسب منافع شخصی	۱-شیخ محمد ال اسحق) همراهی با فرقه ۲- شیخ حسین لنکرانی(پشتیبانی ارتش سرخ از وی برای شرکت در انتخابات مجلس) و....	-----	همراهی با فرقه دموکرات و یا بهره‌گیری از حمایت‌های ارتش سرخ و حزب توده
---	---	-------	---

۶. نتیجه‌گیری

در پژوهش پیش‌رو در راستای پاسخ‌گویی به پرسش مقاله در چارچوب فرضیه مطروحه، مواجهه جریانات مذهبی در دو دسته کلی مواجهات ایجابی و مواجهات سلبی با اندیشه‌های چپ در استان‌های شمالی ایران مورد واکاوی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش ما را به نتایج زیر رهنمون می‌سازد:

۱. تباین ذاتی معارف اسلامی با ایدئولوژی کمونیسم، حمایت حکومت پهلوی و همچنین نگرانی‌های جریانات مذهبی به‌عنوان بخشی از جامعه ایرانی از مقاصد تجزیه‌طلبان چپ‌گرا از جمله عوامل تقابل نیروهای مذهبی با جریانات چپ در استان‌های شمالی ایران به شمار می‌آید.

۲. آنچه در مقاله بدان اشاره شد گرچه بیانگر نقش و اهمیت مذهب و جریانات اسلام‌گرا در ناکامی جریانات چپ حامی شوروی در دوران اشغال ایران می‌باشد اما بهره‌برداری کانون‌های قدرت از جریانات مذهبی را در این دوره نیز هویدا می‌سازد. میزان تاثیرگذاری کانون‌های قدرت (حکومت، احزاب و ...) بر برخی از نیروهای مذهبی در این دوره به گونه‌ای بود که شیوه و کنش این جریانات را دگرگون ساخته و کنش این نیروها را به مسیر تقابل سلبی یعنی پرخاش، درگیری و زد و خوردهای خیابانی و یا حتی مبارزات مسلحانه کشاند.

۳. در کنار مواجهات سلبی، مواجهات ایجابی نوگرایان مذهبی و همچنین اسلام‌گرایان سنتی، که نمود آن در برنامه‌های رادیویی، مطبوعات و نشریات آن دوره قابل احصا است، زمینه‌های ترویج فرهنگ مهاجم در ایران را با بن بست مواجه ساخت.

۴. موقعیت جغرافیایی و شرایط فرهنگی - مذهبی استان‌های شمالی ایران تاثیرات قابل توجهی در شکل دهی به مواجهات جریانات اسلام‌گرا در دوران اشغال و همچنین خشی سازی اقدامات جریانات چپ در استان‌های شمالی ایران بازی کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. حاج سراج انصاری نویسنده کتاب نبرد با بی‌دینی در برخی نوشته‌های خود صراحتاً «نیروی دین را محرک اساسی» به جنبش در آوردن حس وطن پرستی و شاه دوستی مردم ایران عنوان نموده و پس زدگی اجتماعی و ناکامی فرقه دموکرات و جریان چپ را حاصل این موضوع می‌داند. (آیین اسلام، ۱۳۲۶: ۳/۱۶۵)
۲. کاتوزیان معتقد است: «برای اکثر مردم شهری و روستایی ایران، کمونیسم مفهومی جز الحاد رسمی، اردوگاه‌های کار اجباری، گرسنگی و قحطی، بی‌بندوباری جنسی و مالکیت و استفاده اشتراکی از همه چیز، منجمله زنان نداشت» (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۹۷).
۳. در دوره اشغال، حداقل ۴ تشکل دینی توسط گروه‌ها و جریانات مذهبی در گیلان تأسیس شده است که این تشکل‌ها بیشتر فعالیت‌هایشان در زمینه گسترش معارف اسلامی و مبارزه با بی‌دینی متمرکز بوده است. (برای اطلاع بیشتر نک: کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۶۶/۲-۶۵) از این رو قسمت عمده‌ای از مواجهه ایجابی و سلبی مردم این استان با جریانات چپ حامی شوروی در حوزه فعالیت جریانات ملی‌گرا قابل بررسی و واکاوری است که در نوشتار دیگری بدان پرداخته خواهد شد.
۴. میرزا عبدالله مجتهدی در خاطراتش از دیدار خویش و همچنین سایر علمای تبریز از جمله میرزا خلیل آقا مجتهد، حاجی میرزا باقر آقا قاضی، میرزا علی‌اصغر شیخ‌الاسلام، میرزا علی آقا قاضی، میرزا باقر مجتهد و ... با جعفر پیشه‌وری سخن گفته است و این موضوع را «رسمیت دادن به دولت جدید از نظر روحانیت» قلمداد می‌کند. (بحران آذربایجان، ۱۳۸۱: ۶۰، ۱۰۳)
۵. اقدامات شیخ حسین لنکرانی که از حمایت روس‌ها در این برهه زمانی برخوردار بود و با آن کمک آنها توانست به‌عنوان نماینده مردم اردبیل به چهاردهمین دوره مجلس شورای ملی راه یابد نمونه‌ای از این دست هستند. علاوه بر آن منظور الاجداد در کتابش به چاپ نامه‌ای از یک روحانی ساکن قم در روزنامه ظفر اشاره کرده است که در آن از حزب توده به عنوان اهرمی در جهت کاهش قدرت مطلقه حکومت پهلوی یاد می‌کند. (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۱۰۹-۱۱۲؛ یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۲، ۶۳۸/۱۲؛ خاطرات دوران سپری شده؛ ۱۳۷۰: ۷۸).

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشرنی.
- اباذری، عبدالرحیم (۱۳۸۱)، *انقلاب اسلامی در شهرستان میانه*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ابطحی، علیرضا؛ حطیط، شهناز. (۱۴۰۰) «جنبش کارگری و حزب توده در کارخانه نخ‌ریسی و نساجی خسروی خراسان»، *گنجینه اسناد*. ش ۱۲۱.

- ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۷۵)، سلطنت علم و فقر؛ سیری در زندگانی، افکار و مجاهدات حجه الاسلام ملاقریانعلی زنجانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم.
- اسناد احزاب سیاسی ایران (۱۳۲۰-۱۳۳۰ ش) (۱۳۷۶)، به کوشش بهروز طیرانی، ج ۱، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- الموتی، ضیاءالدین (۱۳۷۰)، فصولی از تاریخ مبارزات سیاسی و اجتماعی ایران جنبشهای چپ، تهران: چاپخش.
- بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵ ش)؛ خاطرات مرحوم آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی (۱۳۸۱)، به کوشش رسول جعفریان، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- بهرامی، روح الله (۱۳۸۳)، فعالیت های سیاسی - اجتماعی نخشب به روایت اسناد، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۸)، جریان ها و سازمان های مذهبی-سیاسی ایران (از روی کارآمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی؛ سال های ۱۳۲۰-۱۳۵۷)، تهران، نشر علم.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۹۴)، انقلاب اسلامی در مشهد، ج ۱، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۷۷)، تقویم تاریخ خراسان، (از مشروطیت تا انقلاب اسلامی)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جهانشاه لو، نصرت الله، (۱۳۸۰) ما و بیگانگان؛ سرگذشت دکتر نصرت الله جهانشاه لو، تهران: نشر ورجاوند.
- حسنلی، جمیل (۱۳۸۳)، فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی، ترجمه منصور همای، تهران: نشر نی.
- حیات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آخوند خراسانی، مجموعه گفتار (۱۳۸۰)، به کوشش محسن دریاییگی، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- خارکوهی، غلامرضا (۱۳۹۱)، استان گلستان در انقلاب اسلامی، ج ۱، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، موسسه چاپ و نشر عروج.
- خامه ای، انور (۱۳۷۲)، خاطرات سیاسی، تهران: نشر گفتار.
- خاطرات دوران سپری شده؛ خاطرات و اسناد یوسف افشاری ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۹ (۱۳۷۰)، به کوشش کاوه بیات و مجید تفرشی، تهران: انتشارات فردوس.
- خاطرات سرگرد هوایی پرویز اکتشافی (۱۳۸۱)، به کوشش حمید احمدی، تهران: نشر ثالث.
- خلیلی عراقی، محمدرضا (۱۳۲۸)، خاطرات سفر آذربایجان و کردستان، بی جا، بی نا.
- رضا روستا به روایت اسناد ساواک (۱۳۷۹)، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۸۷

در ماگادون کسی پیر نمی‌شود؛ یاد مانده‌های دکتر عطا صفوی از اردوگاه دایی یوسف (۱۳۸۳) به کوشش
اتابک فتح الله زاده، تهران: نشر ثالث.

ذوقی، ایرج (۱۳۶۷)، *ایران و قدرتهای بزرگ در جنگ جهانی دوم*، تهران: نشر پاژنگ.

زهدتاب فرد، رحیم (۱۳۷۳)، *خاطرات در خاطرات*، تهران: موسسه انتشاراتی ویستار.

زهره کاشانی، علی‌اکبر (۱۳۹۷)، *تاریخ ۱۲۰۰ ساله حوزه علمیه قم با رویکرد آموزشی*، قم: پژوهشگاه
حوزه و دانشگاه.

سقوط فرقه دموکرات آذربایجان؛ مجموعه‌ای از گزارش‌های سیاسی ایالات متحده و بریتانیا (۱۴۰۲)،
ترجمه: کاوه بیات، تهران: انتشارات شیرازه کتاب ما.

شکوری، ابوالفضل (۱۳۸۴)، «خاطرات مرحوم آیت الله عباسی خراسانی» *فصلنامه یادش* ۷۶.

شمس‌آبادی، حسن (۱۳۸۹)، *نقش علمای مشهد در انقلاب اسلامی*، تهران: چاپ و نشر عروج.

شهابی، سیف‌الرضا (۱۳۹۰)، *احزاب سیاسی در مازندران (۱۳۲۰-۱۳۳۲)*، تهران: رسانش.

صدری، منیژه، نیکبخت میرکوهی، رحیم (۱۳۸۶)، *پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد و
خاطرات منتشر نشده*، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

طالبیان شریف (۱۳۹۴)، حسین و دیگران، *احیاگر حوزه‌ی خراسان*، گذری بر زندگانی و آثار فقیه/اهل
بیت میرزا مهدی اصفهانی، تهران: آفاق.

عزیززاده، میرنبی (۱۳۸۴)، *تاریخ دشت مغان*، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

کاتم، ریچارد (۱۳۷۱)، *ناسیونالیسم در ایران*، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات کویر.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۲)، *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه
محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

کسروی، احمد (۱۳۵۷)، *سرنوشت ایران چه خواهد شد و امروز چاره چیست*، تهران: شرکت سهامی
چاپاک.

کسروی، احمد (بی تا)، *دادگاه*، بی جا، بی تا، ص ۶۲-۶۵.

کفایی، عبدالحسین مجید (۱۳۵۹)، *مرگی در نور، زندگانی آخوند خراسانی صاحب کفایه*، تهران: کتابفروشی
زوار.

کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۸۵)، *چالش مذهب و مدرنیسم در ایران نیمه اول قرن بیستم؛ اتحادیه‌ها،
جمعیت‌ها و انجمن‌های مذهبی، سیاسی*، کتاب دوم، تهران: نشر نی، ۱۳۸۵.

کیانوری، نورالدین (۱۳۷۱)، *خاطرات نورالدین کیانوری*، تهران: موسسه تحقیقاتی انتشاراتی دیدگاه -
انتشارات روزنامه اطلاعات.

گزارش‌های محرمانه شهربانی (۱۳۲۴-۱۳۲۶ شمسی) (۱۳۷۱)، به کوشش مجید تفرشی و محمود
طاهراحمدی، ج ۱، تهران: سازمان اسناد ملی.

- لنچافسکی، جرج (۱۳۵۲)، غرب و شوروی در ایران؛ سی سال رقابت (۱۹۱۸-۱۹۴۸)، ترجمه حورا یاوری، تهران: انتشارات روزنامه سحر.
- مبارزات آیت‌الله سید یونس اردبیلی به روایت اسناد و خاطرات (۱۳۸۵)، تدوین: رحیم نیکبخت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مجد، محمدقلی (۱۳۹۵)، پل پیروزی، سرزمین قحطی؛ ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰-۱۳۲۴)، ترجمه: علی فتحعلی آشتیانی، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۸۷)، رادیو؛ فرهنگ و سیاست در ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو.
- مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۹۵)، حاج آقا حسین قمی، تهران: انتشارات سوره مهر.
- منصوری، پروین (۱۳۸۴)، تاریخ شفاهی کانون نشر حقایق اسلامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- منظورالاجداد، محمدحسین (۱۳۷۹)، مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست: اسناد و گزارش‌هایی از آیات عظام نائینی، اصفهانی، قمی، حائری و بروجردی، ۱۲۹۲ تا ۱۳۳۹ شمسی، تهران: انتشارات شیرازه.
- منشادی، مرتضی، اسمعیل زادگان، بهروز (۱۳۹۸)، «نهادهای ایدئولوژیک و استمرار حکومت پهلوی دوم ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷»، فصلنامه دولت پژوهشی، س ۵، ش ۲۰.
- میرابوالقاسمی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۲)، طالقانی فریادی در سکوت، سیری کوتاه در زندگی و اندیشه های بلند آیت‌الله طالقانی، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- نواب صفوی، مجتبی (۱۳۷۵)، فائیان اسلام؛ تاریخ، عملکرد، اندیشه، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، تهران: موسسه اطلاعات.
- نوری، مصطفی (۱۳۹۴)، روزگار بی‌قراری؛ مازندران و گرگان در اشغال ارتش سرخ (۱۳۲۵-۱۳۲۰)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۲۶۰-۱۳۴۴ (۱۳۹۲)، ویرایش آرام. بارل، مترجم افشار امیری ج ۱۲ (۱۳۲۱-۱۳۲۴)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲.
- یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۲۶۰-۱۳۴۴ (۱۳۹۵)، ویرایش آرام. بارل، مترجم مهدی رحمانی، ج ۱۳ (۱۳۲۴-۱۳۳۰)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۵.
- یوسفی نیا، علی اصغر (۱۳۷۰)، تاریخ تنکابن، تهران: نشر قطره.
- گذشته چراغ راه آینده است؛ تاریخ ایران در فاصله دو کودتا ۱۲۹۹-۱۳۳۲ (۱۳۶۷)، تهران: انتشارات ققنوس.
- مبارزات آیت‌الله شیخ محمد خالصی زاده به روایت اسناد (۱۳۹۱)، تدوین: اسلام دباغ، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

بررسی مواجهه جریانات اسلام‌گرا با جریانات ... (جواد عربانی و دیگران) ۱۸۹

هفتاد سال پایداری: خاطرات حسین شاه‌حسینی ۱۳۲۰-۱۳۶۰ ش (۱۳۹۴)، به کوشش امیر(بهروز) طبرانی، ج ۱، تهران: چاپخش.

مقالات و نشریات

آیین اسلام، ۲۲ خرداد ۱۳۲۶، ش ۱۶۵، ۱۹ مرداد ۱۳۲۶، ش ۱۳.

روزنامه افکار خلق، ۱۷ شهریور ۱۳۲۰، ش ۴؛ ۱۹ شهریور ۱۳۲۰، ش ۵؛ ۲۵ شهریور ۱۳۲۰، ش ۶؛ ۲ مهر ۱۳۲۰، ش ۹.

روزنامه راستی، ۲۷ آذر ۱۳۲۳، ش ۱۵۶.

مصاحبه

مصاحبه فرخ غفاری با ناصر ذوالفقاری، بنیاد مطالعات ایران، ۱۱ مه تا ۲۷ اکتبر ۱۹۸۹

اسناد

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران) ۸۳۸۹-۴۱۶۴۴؛ ۲۹۰-۴۱۶۴۴؛ ۳۱۰-۴۱۶۴۴؛ ۳۱۰-۳۷۶۷؛ ۲۹۳-۳۱۰/۳۹۹۴۸؛ ۳۱۰/۵۶۵۴۲؛ ۳۱۰-۳۹۷۴۹

متما (موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران) م ۴-۶۱-۲۸-۰، م ۴-۶۱-۲۹-۰.